

Tadeusz Remer

Wpływ przemian struktury na świadomość społeczną

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 35, 71-95

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ REMER – WARSZAWA

WPŁYW PRZEMIAN STRUKTURY NA ŚWIADOMOŚĆ SPOŁECZNĄ

Treść: Cel analizy i jej ramy teoretyczne. – Wybór pozycji społecznych. – Wielowymiarowe profile pozycji społecznych. – Podział badanej populacji. – Dynamiczna analiza podobieństwa grup społecznych. – Psychologiczne następstwa przemian podobieństwa grup społecznych. – Podsumowanie.

CEL ANALIZY I JEJ RAMY TEORETYCZNE

W literaturze socjologicznej od kilku już lat pod adresem autorów analizujących strukturę społeczną wysuwany jest postulat kompleksowego jej opisu¹. Dotyczy on zarówno badań stanu struktury społecznej funkcjonującej w konkretnym czasie, jak i analiz śledzących przemiany systemu klasowo-warstwowego. Zgodnie ze wspomnianą propozycją w artykule tym ukażemy pewne procesy zachodzące w sferze obiektywnych wyznaczników struktury społecznej, a także przedstawimy zmiany niektórych elementów świadomości.

Zarysowana problematyka badawcza obejmuje dwie obszerne dziedziny wiedzy. Jedna zajmuje się opisem zróżnicowania społeczno-zawodowego, druga natomiast zwraca uwagę na zjawiska psychologiczno-świadomościowe. Każdą charakteryzuje wielość ujęć teoretycznych i perspektyw badawczych. Poniżej przedstawimy ramy teoretyczne w jakich plasują się nasze rozważania. Sprecyzujemy także pytania, na które będziemy szukali odpowiedzi w dostępnym materiale empirycznym.

Znaczna część współczesnych badań struktury społecznej opisuje ją za pomocą nie jednej ale wielu zmiennych. Z punktu widzenia takiej perspektywy wyodrębnione, we wcześniejszej fazie analizy, klasy społeczne są zbiorowościami jednostek, które zajmują pozycje w kilku wymiarach zróżnicowania społecznego.

¹ W. Wesołowski, *Klasy, warstwy, władza*, Warszawa 1964; K. Słomczyński, W. Wesołowski, *Teoretyczne ujęcia struktury klasowo-warstwowej w Polsce w latach 1945-1975*, [w:] *Kształt struktury społecznej*, W. Wesołowski (red.), Wrocław 1978.

Wielowymiarowe podejście do badania zróżnicowania społecznego jest rozwijane w dwojaki sposób. Jedni autorzy interesują się wszystkimi możliwymi konfiguracjami statusowymi. Przykładem takich analiz są tabele, w których uwzględnia się kilka czynników statusu, a poszczególne komórki tabeli obrazują konkretne wiązki pozycji. Przyjmując terminologię wprowadzoną przez K. Słomczyńskiego powiemy, że bada się tu wielowymiarowe profile statusowe. Inni autorzy nastawieni są na opis układów zgodności-niezgodności pozycji społecznych. Badają oni, jakie natężenie jednej cechy położenia społecznego odpowiada natężeniu innej cechy, z punktu widzenia rozkładu obu atrybutów w zbiorowości. W takim ujęciu analizuje się między innymi problematykę rozbieżności czynników statusu².

Strukturę społeczną można opisywać przez pryzmat jednego i drugiego zjawiska. W krajowej literaturze socjologicznej istnieje już studium charakteryzujące ją w terminach układów zgodności-niezgodności pozycji społecznych³. Dlatego przedmiotem naszych analiz, śledzących przemiany obiektywnych wyznaczników struktury społecznej uczynimy wielowymiarowe profile statusowe. Skoncentrujemy, mianowicie, uwagę na zmianach w podobieństwie grup społecznych pod względem indywidualnych układów pozycji.

Problematyka świadomości społecznej zajmuje coraz więcej miejsca zarówno w refleksji teoretycznej, jak i analizach empirycznych szeregu gałęzi nauk społecznych. Gama zagadnień poruszanych w tym obszarze tematycznym jest bardzo szeroka. Do eksponowanych przez socjologów problemów badawczych należą między innymi analizy potocznej percepcji nierówności społecznych⁴. Autorzy poruszający wspomniany temat koncentrują swoją uwagę na trzech wymiarach opisywanego zjawiska. Jeden z nich, to wizje struktury społecznej jakimi operują indywidua⁵. Na drugi, składają się wizerunki wzajemnych relacji, które zdaniem jednostki, zachodzą między wyróżnionymi przez nią grupami⁶. Ostatni rodzaj problemów, tworzą procesy identyfikacji z grupami, warstwami lub klasami społecznymi⁷.

² K. Słomczyński, *Zróżnicowanie społeczno-zawodowe i jego korelaty*, Wrocław 1972.

³ K. Słomczyński, *Układy zgodności i niezgodności pozycji społecznych*, [w:] *Zróżnicowanie społeczne*, W. Wesółowski (red.), Wrocław 1974.

⁴ W literaturze polskiej najważniejsze wyniki badań nad tą problematyką referuje W. Wesółowski; *Wybrane problemy badań nad świadomością społeczną klas*, „Studia Socjologiczne”, 1974, nr 2. Natomiast K. Słomczyński omawia metodologiczne aspekty badań potocznej percepcji struktury społecznej w *Theoretical, Methodological and Empirical Problems of Research on Class-Stratum Identification*, „Polish Round Table”, 1970, v. 3.

⁵ J. Hear, *An Empirical Study of Social Class Awareness*, *Social Forces*, 1957, v. 36; H. F. Moorhouse, *Attitudes to Class and Class Relationship in Britain*, „Sociology”, 1976, v. 10.

⁶ R. Brown, P. Brannen, *Social Relationship and Social Perspectives amongst Shipbuilding Workers*, „Sociology”, 1970, v. 4.

⁷ S. Widerszpil, J. Janicki, *Do jakiej klasy należysz*, „Życie Gospodarcze”, 1959, nr 25; R. Centers, *The Psychology of Social Classes*, Princeton 1949; J. Lopreato,

W ramach pierwszego nurtu poszukiwań autorzy starają się stwierdzić jakimi kryteriami posługują się ludzie wyodrębniając grupy społeczne, jaka jest liczba zbiorowości tworzących subiektywne wizje struktury społecznej, jak indywidualium charakteryzuje ich przedstawicieli. Rekonstruując obraz stosunków społecznych tkwiących w świadomości człowieka badacze śledzą jego opinie o kanałach ruchliwości społecznej, konfliktach międzygrupowych, czy płaszczyznach osobistych kontaktów przedstawicieli wyróżnionych grup. Natomiast celem analizy procesów identyfikacyjnych jest pokazanie samookreślenia się jednostki, jak członka grupy, przedstawienie czynników, które w przekonaniu indywidualium ową afiliację kształtują oraz stwierdzenie obecności lub też braku poczucia wspólnoty z przedstawicielami własnego środowiska pod względem położenia społecznego czy interesów grupowych.

We współczesnych badaniach socjologicznych rekonstrukcja trzech wymienionych aspektów percepcji struktury społecznej jest na ogół punktem wyjścia do dalszych analiz. Autorzy ich starają się osiągnąć dwa cele. Jeden kierunek dociekań dąży do ukazania całościowego obrazu nierówności jakim operuje jednostka. Elementami owych schematów są ujmowane łącznie wizje zróżnicowania, wizerunki stosunków społecznych oraz identyfikacje grupowe. Jednocześnie socjologowie wskazują środowiska, w których wyłonione typy percepcji są rozpowszechnione⁸. Drugi nurt poszukiwań koncentruje swoją uwagę na zjawiskach i procesach społecznych mających istotne znaczenie dla ukształtowania się poszczególnych wymiarów percepcji struktury społecznej⁹.

Analizy prezentowane w tym artykule nawiązywać będą do problemów poruszanych w ramach ostatniej perspektywy badawczej. Będziemy starali się odpowiedzieć na pytanie czy przemiany w stopniu podobieństwa grup społecznych wpływają na percepcje stosunków między grupami społecznymi jakie funkcjonują w świadomości jednostki.

L. Hazelrig, *Class, Conflict and Mobility*, San Francisco 1972, Ch. W. Tucker, *A Comparative Analysis of Subjective Social Class 1945–1963*, „Social Forces” 1968, v. 47.

⁸ J. Goldhorpe, D. Lockwood, F. Behofer, J. Platt, *The Affluent Worker*, Cambridge 1969; P. Hiller, *The Nature and Social Location of Everyday Conceptions of Class*, „Sociology”, 1975, v. 9; P. Hiller, *Continuities and Variations in Everyday Conceptual Components of Social Class*, „Sociology”, 1975, v. 9.

⁹ N. Rogoff, *Social Stratification in France and United States*, [w:] *Class, Status and Power*, R. Bendix, S. Lipset (red.), Glencoe 1953, L. Lewis, *Class and Perception Class*, „Social Forces”, 1964, v. 42, W. Buchanan, H. Cantril, *How Nations See Each Other*, Urbana 1953 r., W. Wesołowski, K. Słomczyński, *Potoczna percepcja struktury społecznej*, [w:] *Struktura i ruchliwość społeczna*, W. Wesołowski, K. Słomczyński (red.), Wrocław 1973 r., W. R. Hodge, D. Treiman, *Class Identification in the U.S.A.*, „American Journal of Sociology”, 1968, v. 3; J. G. Manis, B. N. Meltzer, *Some Correlates of Class Consciousness among Textile Workers*, „American Journal of Sociology”, 1963, v. 59; W. Landecker, *Krystalizacja klas i klasowa świadomość*, [w:] *Elementy teorii socjologicznej*, W. Derczyński, A. Jasińska, J. Szacki (red.), Warszawa 1975.

WYBÓR POZYCJI SPOŁECZNYCH

Bardzo często w literaturze przedmiotu podkreśla się fakt nierównego oddziaływania atrybutów człowieka na jego ogólną sytuację życiową. Dlatego ważnym punktem planowania badań koncentrujących uwagę na wielowymiarowych profilach pozycji jednostki jest wybór spośród szeregu jej cech tych, które zostaną objęte analizą. Przyjmuje się bowiem zasadę doboru atrybutów ważnych dla całokształtu położenia społecznego indywiduum¹⁰.

Przedmiotem naszego opisu są zestawy czynników statusu złożone z wykształcenia, dochodu i prestiżu. Warunkując poziom i styl życia, wykształcenie wraz z dochodem różnicują w istotnym stopniu nasze społeczeństwo. Ponadto, każda z tych cech jest bezpośrednio związana z zawodem. Poziom wykształcenia w dużej mierze go określa a dochód częściowo od niego zależy¹¹.

Obok wykształcenia i dochodu występuje prestiż. Jak wykazują analizy empiryczne ważną komponentą oceny człowieka w naszym społeczeństwie jest wykonywany przez niego zawód. Łączy się on bowiem w świadomości społecznej z cechami poddawany wartościowaniu. Należą do nich między innymi uciążliwość obowiązków służbowych, poziom kwalifikacji niezbędny do ich wykonywania, odpowiedzialność związana z wykonywanym zawodem, jego użyteczność społeczna, zakres władzy przypisany do roli zawodowej i wysokość zarobków¹².

WIELOWYMIAROWE PROFILE POZYCJI SPOŁECZNYCH

Przejdźmy do zagadnień związanych z wyodrębnieniem poszczególnych układów pozycji. Technik służących temu celowi opracowano w socjologii bardzo wiele. W artykule zastosowano procedurę zaproponowaną przez J. Colemana¹³.

Ogólna idea wybranego schematu postępowania jest bardzo prosta. Posługując się miarami centralnymi (średnia arytmetyczna) i miarami dyspersji (odchylenie standardowe) podzielono hierarchie wykształcenia, dochodu i prestiżu na trzy poziomy – wysoki, średni i niski.

Do poziomu średniego w każdej hierarchii zaliczono pozycje jakie mieszczą się w przedziale zamkniętym, którego górną granicą jest suma wartości średniego natężenia w populacji rozpatrywanej cechy i wartości odchylenia standardowego, jego dolny zaś kres stanowi różnica tych wyrażeń. Do poziomu wysokiego

¹⁰ L. B r o o m, *Zróżnicowanie społeczne i uwarstwienie*, [w:] *Elementy teorii...* W. Derczyński, A. Jasińska, J. Szacki (red.).

¹¹ K. S ł o m c z y ń s k i, *Zróżnicowanie społeczno-zawodowe...*

¹² Tamże.

¹³ J. C o l e m a n, *The Methods of Sociology*, [w:] *Scope, Objectives and Methods*, R. Biersted (red.), Philadelphia 1969.

zaliczono pozycje przewyższające w każdej hierarchii górny kraniec przedziału obejmującego cechy o natężeniu przeciętnym, natomiast jako niskie określono pozycje umiejscowione poniżej jego dolnej granicy.

Opisany zabieg pozwala na charakterystykę jednostki ze względu na rozpatrywane łącznie wykształcenie, dochód i prestiż. Przeprowadzona pod tym kątem analiza materiału empirycznego ujawnia 14 układów pozycyjnych występujących w strukturze społeczności łódzkiej w 1965 r. oraz taką samą liczbę profili statusowych pojawiających się w 1976 r. Prezentuje je tabela 1. Stopień podobieństwa przedstawionych w niej rozkładów procentowych liczony współczynnikiem W_p przyjmuje wartość 23,6 pkt¹⁴. Wielkość ta jest istotna statystycznie, sugeruje, że obie zbiorowości różnią się między sobą pod względem indywidualnych układów pozycji.

Tabela 1. Układy cech położenia społecznego. Łódź 1965 r., Łódź 1976 r.

Układy cech położenia społecznego			Osoby o danym układzie cech położenia społecznego (w %)		
wykształcenie	dochód	prestiż	Łódź 1965	Łódź 1976	różnice *1976 – 1965
wysokie	wysoki	wysoki	0,028	0,032	+ 0,004
wysokie	wysoki	średni	0,022	0,048	+ 0,026
wysokie	średni	wysoki	0,020	0,044	+ 0,024
wysokie	średni	średni	0,020	0,022	+ 0,002
przeciętne	wysoki	średni	0,070	0,108	+ 0,038
przeciętne	średni	wysoki	0,007	0,001	- 0,006
przeciętne	średni	średni	0,544	0,494	- 0,050
przeciętne	średni	niski	0,065	0,048	- 0,017
przeciętne	niski	średni	0,009	0,092	+ 0,089
przeciętne	niski	niski	0,004	0,025	+ 0,021
niskie	wysoki	średni	0,002	x	- 0,002
niskie	średni	średni	0,140	0,028	- 0,112
niskie	średni	niski	0,065	0,023	- 0,043
niskie	niski	średni	x	0,012	+ 0,012
niskie	niski	niski	0,003	0,023	+ 0,020
		Ogółem	960	915	

PODZIAŁ BADANEJ POPULACJI

Precyzyjny opis przemian struktury społecznej i elementów świadomości wymaga zastosowania kilku jednostek obserwacji. W artykule tym uwzględnimy dwa ich rodzaje. Pierwszy poziom analizy – najbardziej ogólny – obejmuje grupy typu klasowego. Są to: robotnicy i pracownicy umysłowi. Między klasą

¹⁴ Użyteczność tej miary do analiz struktury i ruchliwości społecznej sugeruje K. Zagórski, *Zmiany struktury i ruchliwość społeczna w Polsce*, Warszawa 1976.

Tabela 2. Kategorie społeczno-zawodowe a wielowymiarowe układy cech położenia społecznego. Łódź 1965 r.

Układy cech położenia społecznego		Inteligencja	Technicy	Pracow.- admin.- biurowi	Mistrzowie i brygadziści	Robotn. wykwalifikowani	Pracow. fizyczno-tumysłowi	Robotn. półwykwalifikowani	Robotn. niewykwalifikowani
wykształcenie	dochód								
wysokie	wysoki	0,285							
wysokie	wysoki	0,206	0,010	0,012					
wysokie	średni	0,206							
wysokie	wysoki	0,043	0,041	0,105	0,024				
przeciętne	średni	0,065	0,203	0,119	0,176	0,100	0,049		
przeciętne	średni	0,076							
przeciętne	wysoki	0,119	0,746	0,764	0,688	0,657	0,553	0,383	
przeciętne	średni						0,124	0,183	0,375
przeciętne	niski						0,035	0,018	
przeciętne	średni								0,011
niskie	niski								
niskie	wysoki				0,012	0,006	0,198	0,252	
niskie	średni				0,100	0,221	0,033	0,148	0,602
niskie	średni						0,008	0,016	0,012
niskie	niski						1,22	59	90
	Ogółem *	91	58	93	79	293			

* Ogółem analizą objęto 885 osób. Nie uwzględniono kategorii „rzemieślnicy” i „inni”.

Tabela 3. Kategorie społeczno-zawodowe a wielowymiarowe układy cech położenia społecznego. Łódź 1976r.

Układy cech położenia społecznego		Inteligencja	Technicy	Pracow. admin.-biurowi	Mistrzowie i brygadziści	Robotn. wykwalifikowani	Pracow. fizyczno-umysłowi	Robotn. półwykwalifikowani	Robotn. niewykwalifikowani
wykształcenie	dochód								
wysokie	wysoki	0,294							
wysokie	wysoki	0,286	0,017	0,098					
wysokie	średni	0,339							
wysokie	średni	0,030	0,075	0,098	0,020				
przeciętne	wysoki	0,033	0,198	0,274	0,120	0,066	0,143		
przeciętne	średni	0,010							
przeciętne	średni	0,008	0,624	0,432	0,800	0,742	0,551	0,406	0,338
przeciętne	średni		0,086	0,098	0,004	0,114	0,194	0,054	
przeciętne	niski							0,198	
przeciętne	niski							0,107	0,246
niskie	średni				0,002	0,053	0,102	0,018	0,138
niskie	średni							0,106	
niskie	niski				0,002	0,025	-0,010	0,036	
niskie	niski							0,036	0,276
Ogółem *		115	71	82	105	279	98	55	65

* Ogółem analizą objęto 870 osób. Nie uwzględniono kategorii „rzemieślnicy” i „inni”.

robotniczą i pracownikami umysłowymi funkcjonuje w układzie klasowo-warstwowym tzw. grupa pośrednia. Jej członkami są osoby skupione wokół spółdzielczego i prywatnego sektora gospodarki, przedstawiciele niższego szczebla nadzoru w przedsiębiorstwach państwowych oraz osoby wchodzące w skład niższego personelu usług.

Drugim typem jednostek obserwacji są kategorie społeczno-zawodowe. Wyodrębniono je na podstawie takich kryteriów, jak przynależność zawodowa, poziom kwalifikacji, miejsce w społecznym systemie pracy. W badaniach prowadzonych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wyróżniono 10 kategorii społeczno-zawodowych. Wśród pracowników umysłowych są to: inteligencja, technicy, pracownicy administracyjno-biurowi. W skład klasy robotniczej wchodzi: robotnicy wykwalifikowani, półwykwalifikowani i niewykwalifikowani. Grupę pracowników pośrednich tworzą: pracownicy fizyczno-umysłowi, mistrzowie i brygadziści, rzemieślnicy. Wyodrębniono również kategorię „inni”.

W analizach naszych nie uwzględniono kategorii „rzemieślnicy” oraz „inni”. Są to zbiorowości bardzo niejednorodne. W skład kategorii „rzemieślnicy” wchodzi nie tylko właściciele prywatnych warsztatów pracy. Tworzą je także rzemieślnicy zrzeszeni w spółdzielniach pracy. Są oni czymś pośrednim między robotnikami z przemysłu państwowego i właścicielami z prywatnego sektora gospodarki. Przy czym stopień zbliżenia do robotników i właścicieli w różnych spółdzielniach jest inny. W omawianej kategorii społeczno-zawodowej znaleźli się także robotnicy najemni zatrudnieni w prywatnych warsztatach rzemieślniczych. Charakteryzuje ich duża rozpiętość kwalifikacji.

Zbiorowość „inni” jest także bardzo niejednorodna. Kategoria ta w każdym badaniu, a więc i w naszych, stanowi swoisty worek, do którego zaliczono osoby nie dające się zaklasyfikować do poszczególnych kategorii społeczno-zawodowych.

Tabela 2 i 3 ukazuje rozkład wyodrębnionych profili pozycyjnych wśród członków kategorii społeczno-zawodowych w 1965 i 1976 r. Stopień podobieństwa tych zbiorowości pod względem indywidualnych układów pozycji w obu okresach czasowych przyjmuje następujące wartości: inteligencja – 21,9, technicy – 12,8, pracownicy administracyjno-biurowi – 42,9, mistrzowie i brygadziści – 11,2, pracownicy fizyczno-umysłowi – 27,3, robotnicy wykwalifikowani – 24,9, robotnicy półwykwalifikowani – 44,8, robotnicy niewykwalifikowani – 63,7.

DYNAMICZNA ANALIZA PODOBIENSTWA GRUP SPOŁECZNYCH

A. W s t ę p. Jeden z kierunków badania struktury społecznej dąży do opisu stanu zróżnicowania między jej segmentami. Stosowane przez autorów wskaźniki można podzielić na dwa rodzaje. Jeden zespół miar pozwala na

interpretacje dystansu społecznego w kategoriach nierównego uczestnictwa w dobrach członków wyodrębnionych zbiorowości. Konotacja tych wskaźników ma charakter wertykalny. Drugi rodzaj miar opisuje strukturę w terminach krystalizacji jej podstawowych segmentów. Nie mówimy tu o stopniu nierówności, ale raczej o stopniu odrębności kręgów społecznych.

Analizy prezentowane w tej części artykułu nawiązują do drugiego ze wspomnianych nurtów rozważań. Dokonany wybór podyktowany jest stanem badań nad przemianami zróżnicowania społecznego mieszkańców Łodzi. Były już one opisane w kategoriach ujęcia wertykalnego. Powstaje zatem konieczność uzupełnienia otrzymanego obrazu przeobrażeń o ukazanie procesów zachodzących w sferze krystalizacji zasadniczych segmentów struktury społeczności łódzkiej.

B. Model teoretyczny. Z punktu widzenia podobieństwa dwóch grup społecznych, każdą z nich można podzielić na dwa odłamy. W skład pierwszego wchodzi jednostki o układach pozycji spotykanych wyłącznie u przedstawicieli jednej zbiorowości. Drugi tworzą osoby mające zestawy czynników statusu, które charakteryzują członków obu grup. Segmenty struktury społecznej krzyżują się właśnie owymi obszarami granicznymi. A więc tymi strefami, gdzie dostrzegamy osoby mające identyczne wiązki cech położenia społecznego pomimo członkostwa w różnych grupach. Oczywiście wewnątrz sektora przenikania obserwujemy szereg kombinacji pozycyjnych. Ale ich rozkład między przedstawicielami dwóch kręgów jest na ogół różny. To znaczy członkowie każdej zbiorowości prezentują częściej niż przedstawiciele drugiej konkretne układy statusowe.

Stopień przystawania do siebie dwóch segmentów struktury społecznej można określić jako funkcje: a) proporcji członków jednej i drugiej grupy tkwiących w środowisku granicznym, b) proporcji członków jednej i drugiej grupy prezentujących wewnątrz obszaru przenikania poszczególne zestawy czynników statusu. Zgodnie z tą definicją dwie grupy społeczne są do siebie bardziej zbliżone pod względem układów pozycji swych przedstawicieli, im więcej uczestników obu zbiorowości funkcjonuje w środowisku granicznym oraz bardziej pokrywa się rozkład tych samych profili statusowych wśród przedstawicieli dwóch zbiorowości.

W tym miejscu rodzi się pytanie o procesy, których konsekwencją będą zmiany podobieństwa dwóch grup. Rozwiązując postawiony problem opiszemy typy redystrybucji poszczególnych układów pozycji u członków jednej z grup pod kątem ich oddziaływania na postępującą odrębność segmentów struktury społecznej lub ich stapianie się w systemie stratyfikacyjnym.

Pierwszy rodzaj możliwych przeobrażeń zachodzi jedynie wewnątrz odłamu grupy, który nie przystaje do innych zbiorowości. W myśl definicji podobieństwa kręgów społecznych opisany rodzaj zmian nie będzie źródłem rozchodzenia się lub też zbliżania członków układu klasowo-warstwowego.

Drugi typ przeobrażeń obejmuje jednostki tworzące środowiska graniczne. W efekcie tego rodzaju procesów zmienia się proporcja przedstawicieli zbiorowości mających układy pozycyjne, które charakteryzują także członków innej grupy. Fakt ów może rodzić wzrost lub zmniejszenie podobieństwa kręgów społecznych, ma on bowiem miejsce w sektorze ich krzyżowania.

Przejdźmy do omówienia trzeciego rodzaju przekształceń. Polegają one na zmianie proporcji przedstawicieli grupy tkwiących w obszarze przenikania oraz tym odłamie grupy gdzie występują typowe tylko dla niej profile czynników statusu. Trend ów ma więc charakter przemieszczania się przedstawicieli zbiorowości z jednego do drugiego obszaru. Opisany proces może stać się źródłem zmian podobieństwa grup z dwóch względów. W efekcie zjawisk redystrybucyjnych jeden z odłamów grupy ulega zmniejszeniu a drugi staje się silniejszy. Ulegają również zmianie odsetki przedstawicieli zbiorowości tkwiących w środowisku granicznym.

Przedstawiony sposób rozumowania sugeruje, że zwiększenie lub zmniejszenie podobieństwa dwóch kręgów społecznych powinno być opisane jako efekt wewnętrznych przemian każdego z nich. To znaczy przeobrażenia w ramach każdej grupy mogą stać się źródłem procesów na poziomie relacji pomiędzy zbiorowościami. Z tego punktu widzenia zmiany zachodzące w obrębie dwóch kręgów mają pewien kierunek i określone natężenie.

Chcąc wyjaśnić jaką rolę w naszych rozważaniach odgrywają pojęcia „kierunek wewnętrznych zmian” oraz ich „natężenie” omówimy prosty przykład. Założmy, że porównujemy stopień podobieństwa dwóch zbiorowości w różnych okresach czasowych. W jednej dostrzegamy redystrybucję częstości występowania poszczególnych układów pozycyjnych, a w drugiej nie dostrzegamy zmian. Wewnętrzne przeobrażenia pierwszego kręgu mogą „iść” w kierunku rosnącej odrębności lub stapiania się branych pod uwagę środowisk. Rozmiar ich zbliżenia lub oddalenia zależy od wielkości przemian wewnątrz tej grupy, w której stwierdzono zmiany.

W rzeczywistości rzadko się zdarza aby ewolucja podobieństwa dwóch grup społecznych była następstwem przeobrażeń tylko jednej zbiorowości. Zwykle jest ona konsekwencją zmian w dwóch kręgach.

Efekty zmian wewnątrz dwóch środowisk mogą się na poziomie relacji między zbiorowościami kumulować. Nastąpi to wówczas gdy kierunek przekształceń obu kręgów będzie identyczny. Można wskazać dwa takie przypadki. A więc gdy zmiany tak w jednej jak i drugiej grupie zrodzą wzrost zakresu ich wzajemnego przystawania, powiemy, że oba środowiska stapiają się w strukturze społecznej. Możemy jednak odnotować sytuację odwrotną. Kiedy przekształcenia w każdym kręgu społecznym będą źródłem zmniejszenia podobieństwa obu zbiorowości, stwierdzimy rozchodzenie się w strukturze społecznej dwóch grup.

Trudno sobie wyobrazić, aby przekształcenia częstości występowania poszczególnych układów pozycyjnych porównywanych zbiorowości miały taki sam rozmiar. Zwykle jest on większy w jednym, a mniejszy w drugim kręgu. Stąd też

zmiany w stopniu ich podobieństwa są w większej mierze efektem przeobrażeń jednej, a w mniejszej mierze następstwem przemian w drugiej grupie.

Ewolucja częstości występowania profili pozycyjnych w ramach każdego z dwóch branych pod uwagę środowisk może mieć różny kierunek. Na poziomie relacji między segmentami struktury społecznej będą one dążyć do wzajemnego znoszenia się. Z przypadkiem takim mamy do czynienia wówczas gdy przekształcenia w jednym kręgu społecznym rodzą zbliżenie dwóch zbiorowości, a zmiany w drugiej grupie staną się źródłem ich wzajemnego oddalenia. O zwiększonym lub zmniejszonym podobieństwie grup zdecyduje wówczas ten kierunek zmian, który ma większy zasięg. W opisaney sytuacji wzrost odrębności bądź stapianie się członów struktury jest zatem skutkiem przemian wyłącznie w ramach jednego z nich.

Dotychczas rozpatrując interesujący nas problem traktowaliśmy segmenty struktury społecznej, jak zbiory indywiduów. Zwykle jednak w każdej grupie o charakterze klasowym funkcjonuje szereg kategorii. Na przykład, grupa pracowników umysłowych składa się z inteligencji, techników i pracowników administracyjno-biurowych. Klasę robotniczą tworzą robotnicy wykwalifikowani, półwykwalifikowani i niewykwalifikowani. W pierwszej fazie analizy postulujemy badanie wpływu wewnętrznych przemian każdej grupy, ujmowanej jako zbiór jednostek, na wzajemne podobieństwo dwóch kręgów. W następnej fazie badań zadajemy sobie pytanie: w których podzbiorowościach jednej i drugiej grupy przeobrażenia układów pozycji wytworzyły rozpatrywane wcześniej efekty. Inaczej mówiąc należy stwierdzić, w których kategoriach tkwią źródła procesów obserwowanych na poziomie grup społecznych.

C. M o d e l s t a t y s t y c z n y. W przedstawionych rozważaniach zmienną zależną są przeobrażenia w stopniu nakładania się na siebie dwóch zbiorowości. Jako zjawisko wyjaśniające w pierwszej fazie analizy występują przemiany każdej zbiorowości w częstości pojawiania się poszczególnych układów pozycyjnych. Model zakłada addytywne oddziaływanie zmiennych niezależnych na wyjaśniane zjawisko. Procedura statystyczna ma na celu po pierwsze określenie kierunku i rozmiaru zmian w przystawaniu do siebie dwóch zbiorowości, po drugie oszacowanie kierunku i rozmiaru efektów przemian wewnątrz dwóch kręgów społecznych w procesie zmian ich podobieństwa.

Metoda jaką zastosowano w badaniu interesujących nas zależności polega na analizie serii współczynników W_p , określających stopień podobieństwa zbiorowości pod względem układów pozycyjnych prezentowanych przez ich przedstawicieli. Wartość tej statystyki oblicza się według wzoru:

$$W_p = \sum_{i=1}^k g_i - f_i,$$

gdzie: „g” i „f” — dwie zbiorowości, których rozkłady procentowe są porównywane,

„g” — procent osób w zbiorowości g mających profil pozycyjny i,

- „f” – procent osób w zbiorowości f mających profil pozycyjny i,
 k – liczba wyodrębnionych profili pozycyjnych.

Opisany wskaźnik stanowi sumę różnic o jednakowym znaku (lub też połowę bezwzględnej wartości różnic) pomiędzy odpowiadającymi sobie odsetkami z dwóch rozkładów procentowych. Jego wartość wyraża wielkość różnicy pomiędzy dwoma rozkładami procentowymi. Ich identyczność stwierdzimy wtedy, gdy miara ta przyjmie wartość 0. W naszej analizie oznacza to, że członkowie dwóch zbiorowości charakteryzują się takimi samymi konstelacjami pozycyjnymi w identycznych proporcjach. Maksymalna wartość, jaką może przyjąć współczynnik W_p opisany powyższą formułą, równa się 100. Sygnalizuje to, że wszyscy członkowie jednej grupy prezentują profile pozycyjne, których nie demonstruje żaden przedstawiciel drugiej grupy.

Przejdźmy do omówienia procedury, na podstawie której oszacujemy wielkość i kierunek efektów przeobrażeń dwóch grup w procesie zmian ich podobieństwa.

Założmy, że analizujemy przemiany w zakresie krzyżowania się zbiorowości „x” i „y” od okresu „t” do okresu „t+1”. Interesujące nas parametry zbiorowości „x” umiejscowione są w centrum przedziału zamkniętego wartościami dwóch różnic $W_{px_{t+1}y_t} - W_{px_t y_t}$ oraz $W_{px_{t+1}y_{t+1}} - W_{px_t y_{t+1}}$. Pierwsze wyrażenie oznacza różnicę między stopniem przystawania zbiorowości „y” w jej postaci z okresu „t” oraz zbiorowości „x” w jej postaci z okresu „t+1” a stopniem podobieństwa obu zbiorowości w czasie „t”. Drugie wyrażenie oznacza różnicę między stopniem podobieństwa zbiorowości „x” i „y” w czasie „t+1” a stopniem podobieństwa „x” w jej postaci z okresu „t” i zbiorowości „y” w jej postaci z okresu „t+1”.

Oszacowana według podanego schematu wartość ilustruje rozmiar efektu przeobrażeń zbiorowości „x” w procesie zmian podobieństwa grup „x” i „y”. Jeżeli otrzymana wartość jest ujemna to stwierdzimy, że przeobrażenia w zbiorowości „x” idą w kierunku zbliżenia się dwóch środowisk. Gdy zaś przyjmie wartość dodatnią orzekamy trend odwrotny.

W analogiczny sposób określa się parametry zbiorowości „y”. Plasują się one w centrum przedziału zamkniętego wyrażeniami $W_{py_{t+1}y_t} - W_{py_t y_t}$ oraz $W_{py_{t+1}y_{t+1}} - W_{py_t y_{t+1}}$. Pierwsze wyrażenie oznacza różnicę między stopniem przystawania zbiorowości „y” w jej okresie „t+1” oraz zbiorowości „x” w jej postaci z okresu „t” a stopniem podobieństwa obu zbiorowości w czasie „t”. Drugie wyrażenie oznacza różnicę między stopniem podobieństwa zbiorowości „x” i „y” w czasie „t+1” a stopniem przystawania „y” w jej postaci z okresu „t” i zbiorowości „x” w jej postaci z okresu „t+1”. Interpretacja wartości i znaku otrzymanej w ten sposób wielkości jest taka sama jak interpretacja parametrów zbiorowości „x”.

Ponieważ proponowany model zakłada addytywny wpływ zmiennych niezależnych na zjawisko wyjaśniane, jego formuła przyjmuje postać następującego równania.

$$W_{px_{t+1}y_{t+1}} - W_{px_t y_t} = \begin{matrix} \text{centrum} \\ \text{przedziału} \end{matrix} [W_{px_{t+1}y_t} - W_{px_t y_t}, W_{px_{t+1}y_{t+1}} - W_{px_t y_{t+1}}] + \\ + \begin{matrix} \text{centrum} \\ \text{przedziału} \end{matrix} [W_{px_t y_{t+1}} - W_{px_t y_t}, W_{px_{t+1}y_{t+1}} - W_{px_{t+1}y_t}],$$

gdzie: „x” i „y” – dwie zbiorowości, których podobieństwo pod względem indywidualnych układów pozycji obrazuje wartość współczynnika W_p ,

„t” i „t+1” – dwa wybrane momenty w czasie.

Chcąc odpowiedzieć na pytanie, które (to znaczy, w których kategoriach grupy „X” i „Y” zachodzące) przemiany są przyczyną zmian w podobieństwie obu zbiorowości, posługujemy się schematem pierwszego bądź drugiego wyrażenia po prawej stronie równania. Współczynniki W_p obrazować muszą po pierwsze, stopień podobieństwa każdej kategorii grupy „x” i ogółu przedstawicieli grupy „y”, po drugie, stopień podobieństwa każdej kategorii grupy „y” i ogółu przedstawicieli grupy „x”.

Jeżeli pierwsza faza analizy wskazuje na wzrost zakresu krzyżowania się grup „x” i „y”, to proces ten jest konsekwencją przemian w tych kategoriach grupy „x”, w stosunku do których stwierdzimy wzrost ich podobieństwa z ogółem przedstawicieli grupy „y” oraz tych kategorii grupy „y”, w odniesieniu do których stwierdzimy wzrost ich podobieństwa z ogółem członków grupy „x”.

Gdy wykryjemy zmniejszone podobieństwo grup „x” i „y”, to proces ten będzie następstwem przemian układów pozycyjnych w tych kategoriach grupy „x”, u których nastąpi obniżenie ich podobieństwa z ogółem członków grupy „y” oraz tych kategorii grupy „y”, u których stwierdzimy obniżenie ich podobieństwa z ogółem członków grupy „x”.

Najogólniej rzecz biorąc proponowana metoda postuluje badanie wpływu przemian wewnątrz każdej zbiorowości na relacje zachodzące na poziomie tych grup. Analiza owych efektów pozwala: po pierwsze – na interpretację wzrostu podobieństwa grup społecznych, jako procesu stapiania się ich w strukturze społecznej lub zbliżenia w następstwie przemian w jednej z grup, po drugie – na interpretację zmniejszonego podobieństwa grup społecznych jako procesu rozchodzenia się ich w strukturze społecznej lub wzrostu odrębności jednej z grup, po trzecie – na wskazanie kategorii społeczno-zawodowych, w których przemiany są źródłem procesów występujących na poziomie grup społecznych.

D. A n a l i z a w y n i k ó w. Analizę materiału faktograficznego zapoczątkujemy odpowiedzią na pytanie czy zmiany strukturalne wewnątrz poszczególnych grup pracowniczych są tego rodzaju, że mogą one przeobrazić stopień podobieństwa segmentów struktury klasowo-warstwowej. Omówimy więc, zachodzące w latach 1965 – 1976 przemiany w proporcjach jednostek należących do różnych grup społecznych, a mających identyczne wiązki pozycyjne. Uwypuklone zostaną także zmiany w odsetkach osób prezentujących zestawy czynników statusu, które są typowe tylko dla członków jednej grupy.

Tabela 4. Grupy społeczne a układy cech położenia społecznego. Łódź 1965 r.

Układy cech położenia społecznego			Pracownicy umysłowi	Pracownicy pośredni	Pracownicy fizyczni
wykształcenie	dochód	prestż			
wysokie	wysoki	wysoki	0,113		
wysokie	wysoki	średni	0,075		
wysokie	średni	wysoki	0,080		
wysokie	średni	średni	0,067	0,009	
przeciętne	wysoki	średni	0,113	0,100	0,025
przeciętne	średni	wysoki	0,029		
przeciętne	średni	średni	0,523	0,613	0,500
przeciętne	średni	niski		0,071	0,100
przeciętne	niski	średni		0,020	0,110
przeciętne	niski	niski			0,004
niskie	wysoki	średni		0,005	0,002
niskie	średni	średni		0,161	0,200
niskie	średni	niski		0,020	0,141
niskie	niski	niski		0,001	0,017
Ogółem *			242	201	442

* Ogółem analizą objęto 885 osób. Nie uwzględniono kategorii „rzemieślnicy” i „inni”.

Tabela 5. Grupy społeczne a układy cech położenia społecznego. Łódź 1976 r.

Układy cech położenia społecznego			Pracownicy umysłowi	Pracownicy pośredni	Pracownicy fizyczni
wykształcenie	dochód	prestż			
wysokie	wysoki	wysoki	0,130		
wysokie	wysoki	średni	0,171		
wysokie	średni	wysoki	0,141		
wysokie	średni	średni	0,058	0,011	
przeciętne	wysoki	średni	0,128	0,123	0,049
przeciętne	średni	wysoki	0,008		
przeciętne	średni	średni	0,312	0,686	0,595
przeciętne	średni	niski			0,062
przeciętne	niski	średni	0,052	0,117	0,085
przeciętne	niski	niski			0,057
niskie	średni	średni		0,053	0,040
niskie	średni	niski			0,027
niskie	niski	średni		0,010	0,022
niskie	niski	niski			0,063
Ogółem *			268	203	399

* Ogółem analizą objęto 870 osób. Nie uwzględniono kategorii „rzemieślnicy” i „inni”.

W połowie lat sześćdziesiątych dwie konfiguracje statusowe charakteryzowały w różnym stopniu przedstawicieli wszystkich zbiorowości. Były to „wykształcenie przeciętne, dochód średni lub wysoki, prestiż średni”. Prezentowało je 63,6% pracowników umysłowych, 71,3% pracowników pośrednich oraz 52,5% pracowników fizycznych. W 1976 r. obok dwóch już wymienionych konstelacji statusowych we wszystkich grupach społecznych pojawia się jeszcze jeden profil pozycyjny występujący przed jedenastu laty wyłącznie u pracowników pośrednich i fizycznych, tworzą go: wykształcenie przeciętne, dochód niski, prestiż średni. Wszystkimi trzema układami cech położenia społecznego charakteryzowało się 45% pracowników umysłowych, 92,6% pracowników pośrednich i 79% pracowników fizycznych. Tak więc wśród pracowników umysłowych uległ zawężeniu, a w obu pozostałych grupach rozszerzył się krąg osób mających zestawy pozycyjne wspólne dla członków wszystkich grup społecznych.

W 1965 r. pracownicy umysłowi tworzyli grupę zdecydowanie odrębną od pozostałych. Wśród jej przedstawicieli 29,7% miało cztery konstelacje pozycyjne nie spotykane u robotników i pracowników pośrednich. Typowymi dla pracowników umysłowych układami cech położenia społecznego były „wykształcenie wysokie, dochód wysoki, prestiż wysoki”, „wykształcenie przeciętne, dochód średni, prestiż wysoki”, „wykształcenie wysokie, dochód wysoki, prestiż średni”, „wykształcenie wysokie, dochód średni, prestiż wysoki”. W 1976 r. wzrosło do 45% grono osób, które prezentują zestawy pozycji nie występujące poza środowiskiem pracowników umysłowych. Są nimi cztery wspomniane już profile statusowe.

Ze względu na układy pozycji pracownicy pośredni i fizyczni należeli w 1965 r. do grup bardzo do siebie podobnych. Ich członkowie prezentowali dziesięć typów kombinacji statusowych, osiem z nich to połączenie atrybutów występujące tak w środowisku robotniczym, jak i wśród pracowników pośrednich. Charakteryzowało się nimi 99% przedstawicieli każdej zbiorowości. W 1976 r. zmniejszyła się z ośmiu do pięciu liczba układów pozycji wspólnych dla członków omawianych grup. We wspomnianym okresie prezentowało je 98,9% pracowników pośrednich i 79,1% pracowników fizycznych. Wśród przedstawicieli klasy robotniczej wystąpiły układy pozycji typowe tylko dla tej grupy, miało je 20,9% robotników. Fakty te są konsekwencją zanikania u pracowników pośrednich następujących kombinacji czynników statusu: „wykształcenie niskie, dochód niski, prestiż niski”, „wykształcenie niskie, dochód średni, prestiż niski”, „wykształcenie przeciętne, dochód średni, prestiż niski”.

Siedem konstelacji pozycyjnych członków klasy robotniczej oraz sześć układów statusowych osób zatrudnionych w zawodach pośrednich to zestawy cech nie występujących w grupie osób wykonujących zawody o charakterze umysłowym, miało je 27,8% pracowników pośrednich i 47% pracowników fizycznych. W połowie lat siedemdziesiątych liczba tego rodzaju kombinacji cech położenia społecznego zmniejszyła się w przypadku przedstawicieli zajęć pośrednich do dwóch, a w odniesieniu do członków klasy robotniczej do pięciu.

Prezentowało je 6,3% członków pierwszej i 27,1% przedstawicieli drugiej zbiorowości.

Przedstawione wyniki ukazują złożony obraz interesujących nas zjawisk. Z jednej strony, obserwujemy procesy różnicujące grupy społeczne pod względem indywidualnych układów pozycji. Z drugiej zaś strony, dostrzegamy tendencje zmierzające w kierunku przeciwnym. Przykładem trendów dyferencjujących jest wzrost wśród pracowników umysłowych i fizycznych odsetka osób mających profile pozycyjne typowe tylko dla każdej z tych grup. Egzemplifikacją procesów homogenizujących są: większy udział pracowników pośrednich i fizycznych w sektorze krzyżowania się segmentów struktury społecznej i rosnąca limorficzność zbiorowości pracowników pośrednich.

Ogólnie rzecz biorąc przemiany wewnątrz każdej grupy polegają na wzroście jednego z jej odłamów, bądź tego, który tworzy obszar przenikania się zbiorowości w układzie stratyfikacyjnym lub też tego gdzie obserwujemy typowe tylko dla członków kręgu układy pozycji. Fakt ów sygnalizuje ewolucje w przystawaniu do siebie segmentów struktury społecznej. Jednak dotychczasowa analiza nie jest w stanie określić precyzyjnie rozmiaru i charakteru owego trendu. Należy zatem rozstrzygnąć w jakiej mierze zmienił się stopień podobieństwa grup. Musimy także odpowiedzieć na pytanie, w ramach których zbiorowości zachodzące przemiany są źródłem tego procesu.

Postawione problemy rozwiążemy posługując się tabelą 6. Omówmy zawarte w niej informacje. W czterech pierwszych kolumnach, po prawej stronie tabeli, znajdują się współczynniki Wp obrazujące stopień podobieństwa rozpatrywanych zbiorowości. Dwa skrajne są miarą przystawania dwóch grup społecznych w 1965 i 1976 r. Dwa środkowe mają charakter krzyżowy. Na podstawie współczynników naturalnych obliczono zmiany w podobieństwie zbiorowości. Ilościowy wskaźnik tych przeobrażeń znajduje się w kolumnie piątej. W trzech następnych kolumnach umieszczono dane służące do oszacowania wpływu przemian wewnątrz jednej zbiorowości na procesy zachodzące między dwiema grupami. Wartość tego efektu znajduje się w kolumnie ósmej. Te same statystyki dotyczące drugiej grupy umiejscowione są w trzech ostatnich kolumnach tabeli. Efekt przemian drugiej grupy w dynamice relacji między porównywanymi zbiorowościami ukazują dane w kolumnie ostatniej.

W porównaniu z pierwszą połową lat sześćdziesiątych w 1976 r. wzrosło zróżnicowanie między pracownikami umysłowymi a pozostałymi zbiorowościami. Sygnalizowany proces jest następstwem przemian w sferze układów pozycji osób wykonujących zajęcia o charakterze umysłowym. O stwierdzonym fakcie informują statystyki określające wpływ przemian wszystkich grup na stopień podobieństwa między nimi. Prześledźmy anatomie tych trendów tak, jak ją przedstawiono w tabeli 6. Zmiany zachodzące w grupach pracowników pośrednich i fizycznych zbliżają oba środowiska do pracowników umysłowych. Przeobrażenia zachodzące wewnątrz tej ostatniej zbiorowości idą jednak w kierunku przeciwnym. To znaczy, oddziałują na rzecz oddalania się od siebie

Tabela 6. Przemiany podobieństwa grup społecznych. Łódź 1965 r., Łódź 1976 r.

Grupy społeczne	Współczynniki Wp		Zmiany w podobieństwie x i y	Oszacowanie efektu grupy x			Oszacowanie efektu grupy y		
	X-65 Y-65	X-76 Y-76		1 granica przedziału	2 granica przedziału	efekt grupy x	1 granica przedziału	2 granica przedziału	efekt grupy y
pracownicy umysłowi — x	36,8	55,9	+13,4	+14,9	+19,4	+17,15	-5,7	-1,5	-3,60
pracownicy pośredni — y		35,3							
pracownicy umysłowi — x	47,5	65,2	+11,2	+15,9	+17,7	+16,8	-6,5	-4,7	-5,6
pracownicy fizyczni — y		42,8							
pracownicy pośredni — x	20,6	41,1	+1,5	+0,8	+20,5	+10,65	-19,0	+0,7	-9,15
pracownicy fizyczni — y		21,3							

Uwaga: Obliczenia na podstawie tabel 4, 5.

członów układu klasowo-warstwowego. Ze względu na swój rozmiar one to decydują o kształcie struktury społecznej połowy lat siedemdziesiątych. A więc, omawiany proces ma charakter rosnącej odrębności pracowników umysłowych. Jednocześnie zmiany w podobieństwie pracowników pośrednich i fizycznych ze względu na indywidualne układy pozycji można uznać za nieistotne.

Powyżej ewolucję podobieństwa grup społecznych wyjaśniano poprzez ich wewnętrzne przeobrażenia. Grupy społeczne traktowano w tej analizie jako zbiory indywidualów. Oczywiście są to zbiorowości bardzo niejednorodne. Składają się bowiem z osób o szerokiej gamie zawodów odgrywających inną rolę w społecznym podziale pracy. Dlatego też grupy społeczne podzielono na bardziej homogeniczne kręgi jakimi są kategorie społeczno-zawodowe. Rodzi się

Tabela 7. Przemiany podobieństwa kategorii społeczno-zawodowych i grup społecznych.
Łódź 1965 r., Łódź 1976 r.

Grupy społeczne i kategorie społeczno-zawodowe	Stopień podobień- stwa grup społecz- nych i kategorii społeczno-zawodowych		Różni- ce	Efekt prze- mian katego- rii społecz- no-zawodowych	Efekt prze- mian grup społecznych
	1976	1965			
inteligencja – prac. pośredni	94,8	80,8	+ 14,0	+ 14,3	- 0,03
technicy – prac. pośredni	15,6	27,8	- 12,2	- 2,2	- 10,0
prac. adm.-biuro- wi – prac. pośredni	33,6	27,8	+ 5,8	+ 15,5	- 9,7
mistrzowie i bryga- dziści – prac. umysł- owi	54,8	34,0	+ 20,8	+ 1,3	+ 19,5
pracow. fizyczno- -umysł. Prac. umysł- owi	50,8	42,8	+ 8,0	- 8,0	+ 16,0
inteligencja – prac. fizyczni	95,9	85,6	+ 10,3	+ 11,9	- 1,6
technicy – prac. fizyczni	22,1	47,5	- 20,4	- 8,55	- 11,85
pracow. adm.-biuro- wi – prac. fizyczni	43,4	47,5	- 4,1	+ 2,4	- 6,5
robot. wykwalif. – prac. umysłowi	57,0	37,7	+ 19,3	- 3,4	+ 22,7
robot. półwykwalif. – prac. umysłowi	63,6	61,7	+ 1,9	- 28,5	47,5

Obliczenia na podstawie tabel 2, 3, 4, 5.

więc pytanie, przeobrażenia których kategorii społeczno-zawodowych wytworzyły procesy obserwowane na poziomie relacji między grupami.

Interesujący nas problem omówimy posługując się tabelą 7. Dane w niej zawarte ilustrują wpływ przemian strukturalnych wewnątrz kategorii pracowników umysłowych na stopień podobieństwa tych zbiorowości do grupy pracowników pośrednich i fizycznych. Zamieszczone statystyki ukazują także oddziaływanie zmian w kategoriach pracowników pośrednich i fizycznych na podobieństwo tych kręgów do ogółu pracowników umysłowych.

Przedstawione współczynniki wskazują na inteligencje i częściowo pracowników administracyjno-biurowych, jako na kategorie, w których przemiany ukształtowały proces odrębności pracowników umysłowych. Przyjrzyjmy się bliżej omawianym tendencjom. W relacjach przystawania do siebie grupy pracowników umysłowych i pośrednich zmiany w kręgach zawodów inteligentnych i administracyjno-biurowych nie są kompensowane przez zmiany w grupie pracowników pośrednich. Inną sytuację spotykamy analizując podobieństwo pracowników umysłowych i fizycznych. Tutaj przemiany w sferze układów pozycji pracowników administracyjno-biurowych są równoważone zmianami cech położenia społecznego klasy robotniczej. Natomiast procesy redystrybucji układów pozycyjnych, zachodzące wewnątrz inteligencji nie są kompensowane.

PSYCHOLOGICZNE NASTĘPSTWA PRZEMIAN PODOBIENSTWA GRUP SPOŁECZNYCH

A. *Hipotezy badawcze.* W literaturze socjologicznej często cytowana jest teza o „perspektywizmie myślenia klas społecznych”. Wywodzi się ona z tradycji myśli Marksowskiej i myśli Mannheimowskiej. Zarówno bowiem Marks jak i Mannheim akcentowali w swych pracach fakt odmiennego widzenia tej samej rzeczywistości społecznej przez przedstawicieli poszczególnych klas. Sugestia ta znajduje potwierdzenie w wynikach licznych badań empirycznych eksponujących rozbieżność opinii między ludźmi o innej pozycji na temat szeregu problemów życia społecznego. Ich rezultaty wskazują ponadto, że różnice poglądów są mniejsze lub większe w zależności od przedmiotu, którego dotyczą¹⁵.

Struktura społeczna jest jednym ze zjawisk rodzących wspomniane kontrowersje szczególnie wyraźnie. Na ogół pozytywne postawy wobec występujących w jej ramach stosunków społecznych cechują ludzi, którzy istniejące zasady dystrybucji dóbr oceniają jako korzystne dla siebie bądź sprawiedliwe. Natomiast negatywne opinie są wyrażane przez osoby uznające reguły rozdziału pożądaných wartości jako niekorzystne bądź je krzywdzące.

¹⁵ P. E. Converse, *Zmiany wpływu klas społecznych na postawy i zachowania*, [w:] *Zagadnienia psychologii społecznej*, A. Malewski (red.), Warszawa 1962.

Badania, które koncentrują swoją uwagę na zjawiskach masowych, ukazują dwa mechanizmy psychologiczne kształtujące u jednostki takie oceny. Jeden sprowadza się do porównania własnego położenia społecznego z sytuacją ludzi tworzących ramy odniesienia porównawczego indywiduum. Inny polega na konfrontacji obiektywnego stanu zróżnicowania z obrazem sprawiedliwej struktury społecznej, jaki funkcjonuje w systemie normatywnym grupy, do której należy podmiot¹⁶. Pozytywne nastawienie wobec stosunków panujących między postrzeganymi grupami zrodzi się u człowieka w dwóch wypadkach. Wtedy gdy uświadomi on sobie, że jego położenie społeczne jest podobne lub lepsze od sytuacji ludzi tworzących ramy odniesienia porównawczego. A także wówczas, gdy określi obiektywny stan zróżnicowania, jako sprawiedliwy z punktu widzenia systemu normatywnego chroniącego interesy grupy. W wypadkach odwrotnych jednostka będzie wykazywała tendencje do krytycyzmu wobec postrzeganych zjawisk i procesów międzygrupowych¹⁷.

Rezultaty szeregu badań empirycznych przeprowadzonych w wielu krajach dowodzą, że przedstawiciele większości badanych populacji akceptują fakt istnienia różnic społecznych. Pomiędzy ludźmi pojawiają się jednak kontrowersje na temat ich rozpiętości. Wśród członków grup umiejscowionych na wyższych szczeblach drabiny społecznej do typowych należy pogląd, w myśl którego różnice społeczne zwłaszcza w sferze nagród powinny być duże. Natomiast w gronie przedstawicieli klas niższych rozpowszechnione są bardziej egalitarne opinie na ten temat¹⁸.

Krytyczne osądy relacji między postrzeganymi grupami społecznymi, pojawiające się w następstwie konfrontacji uznanych norm sprawiedliwości z obiektywnie istniejącym zróżnicowaniem mogą charakteryzować zarówno przedstawiciele klas niższych, jak i klas wyższych. Powstaje problem od jakich zjawisk zależy ich koncentracja w takiej lub innej części struktury. Odpowiadając na postawione pytanie zwrócimy uwagę na rolę jaką w ramach poruszanych problemów odgrywać może stopień przystawania do siebie segmentów struktury społecznej.

Jak już stwierdzono, grupy społeczne są do siebie podobne gdy duża część członków każdej zbiorowości tkwi w środowiskach granicznych. Wówczas negatywne opinie o postrzeganych stosunkach między grupami pojawią się przede wszystkim wśród osób należących do kręgów zajmujących wysokie szczeble drabiny społecznej. Postrzegać one bowiem będą znaczną liczbę

¹⁶ W. G. R u n c i m a n, *Relative Deprivation and Social Justice*, London 1966, T. G u r r, *Why Men Rebel*, Princeton 1970.

¹⁷ T. R e m e r, *Niektóre psychologiczne aspekty struktury i ruchliwości społecznej*, Wrocław 1980.

¹⁸ R. C e n t e r s, *The Psychology of Social Class*, Princeton 1949; A. M a l e w s k i, *Attitudes of Warsaw Employes Polish Sociological*, „Bulletin”, 1971, v. 24; A. S a r a p a t a, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwością społeczną w Polsce*, Warszawa 1964.

przedstawiciele własnego środowiska w położeniu podobnym do tego, w jakim znajdują się członkowie zbiorowości o niskim statusie. Zaistniała sytuacja jednostki te mogą oceniać jako odbiegającą od aprobowanego modelu rzeczywistości społecznej.

Koncentracja negatywnych opinii na temat postrzeganych stosunków między grupami pojawi się w przeciwległej strefie drabiny społecznej, gdy stopień podobieństwa zasadniczych segmentów struktury społecznej jest mały. Wówczas wśród członków zbiorowości o niskim statusie może zrodzić się przekonanie o istnieniu daleko idących różnic społecznych. Fakt ów wywołując u jednostek poczucie względnego upośledzenia stanie się przyczyną postrzegania negatywnych stron istniejących stosunków między grupami.

B. O p i s w s k a z n i k ó w i m e t o d a b a d a w c z a. W kwestionariuszu badań dużo miejsca poświęcono pytaniom dotyczącym percepcji struktury społecznej. Zadawano je osobom, które były świadome istnienia w społeczności łódzkiej klas, warstw lub grup społecznych. Między innymi proszono respondentów o informacje, czy pomiędzy wyróżnianymi przez siebie grupami dostrzegają jakieś niechęci lub nieufności. Twierdzącą odpowiedź na to pytanie potraktujemy jako przejaw krytycznej oceny postrzeganych stosunków między grupami funkcjonującymi w świadomości indywiduum.

W analizach materiału empirycznego mającego na celu weryfikację wysuniętych hipotez rolę zmiennych niezależnych odgrywają: charakter pracy badanego, jego wynagrodzenie oraz podobieństwo segmentów struktury społecznej. Ze względu na charakter pracy, respondentów podzielono na dwie zbiorowości. Jedną tworzą pracownicy umysłowi, drugą – pracownicy pośredni i fizyczni. Połączenie robotników i przedstawicieli zawodów pośrednich jest uzasadnione podobnym typem odpowiedzi udzielonych nam przez członków obu grup pracowniczych. Z uwagi na ograniczenia jakie narzuca przyjęta metoda badawcza, analizami naszymi objęliśmy jedynie osoby z płacami średnimi i wysokimi. Stopień podobieństwa zasadniczych segmentów struktury społecznej oceniono zgodnie z wynikami badania obiektywnych wyznaczników zróżnicowania społecznego. A więc odpowiedzi udzielone nam w 1965 r. uznamy za opinie osób funkcjonujących w warunkach dużego podobieństwa grup społecznych. Natomiast odpowiedzi zebrane w 1976 r. określimy jako poglądy jednostek żyjących w sytuacji większej odrębności segmentów struktury społecznej.

Śledząc wpływ na zjawisko wyjaśniane branych pod uwagę zmiennych niezależnych posłużono się analizą zero-jedynkową. Pozwala ona budować modele regresyjne dla zmiennych dychotomicznych. Umożliwia to określenie siły i kierunku oddziaływania bezpośredniego i interakcyjnego czynników determinujących. Statystyczna reprezentacja badanego zjawiska przyjmuje postać następującego modelu.

$$Y_{mni} = a + b_1 d_m + b_2 c_n + b_3 p_i + b_4 p_1 c_n + b_5 p_1 c_n d_m + e$$

Współczynniki „b” są regresją zmiennej niezależnej na zjawisko wyjaśniane. Symbolami d, c, p, oznaczono kolejno: dochody, charakter pracy oraz stopień podobieństwa grup społecznych. Subskrypty umieszczone przy symbolach określają poziom zmiennej niezależnej. Y_{mni} oznacza proporcje jednostek krytycznie oceniających stosunki między grupami społecznymi w klasie osób o poziomie czynników wyjaśniających m, n, i.

Omawiany model zawiera człon addytywny oraz interakcyjny. Pierwszy określa samodzielne oddziaływanie na zmienną zależną dochodu, charakteru pracy i podobieństwa segmentów struktury społecznej. Część druga obejmuje dwie statystyki ilustrujące ich wpływ interakcyjny. Uwzględniono jeden współczynnik interakcji pierwszego rzędu oraz jeden interakcji drugiego rzędu. Wielkość współczynnika pierwszego rodzaju równa się połowie różnicy wartości wpływu na zmienną zależną czynników tworzących syndrom oddziaływania. Natomiast rozmiar statystyki drugiego typu jest połową różnicy wartości elementów interakcyjnych niższego rzędu wchodzących w jej skład. Konieczność wprowadzenia do modelu członu interakcyjnego dyktuje charakter zjawisk, które zakłada hipoteza, tzn.: interakcyjny typ oddziaływania charakteru pracy i stopnia podobieństwa segmentów struktury społecznej na zmienną zależną.

Predyktywne walory modelu testowano dla czterech kategorii respondentów wyodrębnionych ze względu na charakter pracy i wysokość wynagrodzenia. Są to pracownicy umysłowi z wykształceniem przeciętnym, dochodem wysokim; pracownicy umysłowi z wykształceniem przeciętnym, dochodem średnim; pracownicy fizyczni i pośredni z wykształceniem przeciętnym, dochodem wysokim; pracownicy fizyczni i pośredni z wykształceniem przeciętnym, dochodem średnim.

C. A n a l i z a w y n i k ó w. W tabeli 8 umieszczono statystyki będące rozwiązaniem testowanego modelu. Do jego opisu zastosowano cztery rodzaje danych. Są nimi po pierwsze – wartości współczynników regresji zmiennej zależnej na czynniki wyjaśniające, po drugie – kwadraty wartości współczynników regresji ilustrujące rozmiar wariancji zmiennej niezależnej wyjaśnianej przez poszczególne determinanty, po trzecie – kwadraty wartości współczynników korelacji wielokrotnej, które określają rozmiar zróżnicowania zmiennej niezależnej wyjaśnianej przez czynniki determinujące uwzględnione w kolejnych etapach analizy, po czwarte, przyrost wyjaśnianej wariancji zmiennej niezależnej uzyskany dzięki wprowadzeniu do analizy nowego czynnika determinującego.

W przypadku trzech zbiorowości respondentów brane pod uwagę determinanty tłumaczą w sumie istotny statystycznie rozmiar wariancji zmiennej niezależnej. Tylko wśród pracowników umysłowych z wykształceniem przeciętnym i dochodem średnim wyjaśniany poziom zróżnicowania zmiennej niezależnej jest nieistotny. Współczynniki R^2 osiągają najwyższe wartości dla dwóch kategorii badanych. Jedną to pracownicy umysłowi z wykształceniem przeciętnym i dochodem wysokim, drugą tworzą pracownicy pośredni i fizyczni o wykształceniu przeciętnym i wysokich płacach. W pierwszym wypadku model

Tabela 8. Wpływ dochodu, charakteru pracy i podobieństwa grup społecznych na postrzeganie niechęci i nieufności między klasami, warstwami i grupami.
Łódź 1965 r., Łódź 1976 r.

Cechy	Pracownicy umysłowi wykształcenie przeciętne, dochód wysoki (N=53)				Pracownicy umysłowi wykształcenie przeciętne, dochód średni (N=168)			
	b	b ²	R ²	ΔR ²	b	b ²	R ²	ΔR ²
Podobieństwo grup	-,154 ^x	,025 ^x	,025 ^x	,025 ^x	-,025 ^x	,001 ^x	,001	,001 ^x
– dochód	+,110 ^x	,012 ^x	,036 ^x	,011 ^x	-,110 ^x	,012 ^x	,013	,012 ^x
– charakter pracy	-,212	,044	,078 ^x	,042 ^x	-,056 ^x	,003 ^x	,016	,003 ^x
Podobieństwo grup								
– charakter pracy	-,284	,080	,152 ^x	,074	-,069	,005 ^x	,020	,004 ^x
Podobieństwo grup								
– charakter pracy								
– dochód	-,176	,031	,178	,026 ^x	-,176	,031 ^x	,050 ^x	,030
Cechy	Pracownicy fizyczni i pośredni, wykształcenie przeciętne, dochód wysoki (N=56)				Pracownicy fizyczni i pośredni, wykształcenie przeciętne, dochód średni (589=N)			
	b	b ²	R ²	ΔR ²	b	b ²	R ²	ΔR ²
Podobieństwo grup	+,413	,173	,173	,173	+,113	,012	,012	,012
– dochód	-,121	,013	,184	,011 ^x	+,121	,013	,025	,013
– charakter pracy	+,212	,044	,220	,036 ^x	+,056 ^x	,003 ^x	,028	,003 ^x
Podobieństwo grup								
– charakter pracy	+,283	,080	,280	,060	+,069	,005	,032	,004
Podobieństwo grup								
– charakter pracy								
– dochód	+,176	,031	,302	,022	+,176	,031	,060	,028

Uwaga znak x oznacza wartości nieistotne.

wyjaśnia 17,8% zmiennej niezależnej, w drugim zaś 30,2%. A zatem statystyczna reprezentacja wysuniętych hipotez potwierdza je przede wszystkim w odniesieniu do obu zbiorowości badanych. Jednocześnie w mniejszym stopniu, choć istotnym, przystaje do pracowników fizycznych i pośrednich z wykształceniem przeciętnym i średnimi poborami.

Przejdźmy do omówienia interesujących nas relacji. Ilustrują je współczynniki określające wpływ na postrzeganie niechęci między wyróżnionymi przez jednostkę grupami charakteru pracy i stanu struktury społecznej. Sugerują one, że wraz ze wzrostem odrębności segmentów struktury społecznej wśród pracowników fizycznych i pośrednich rośnie w porównaniu z pracownikami umysłowymi odsetek osób krytycznie oceniających stosunki panujące między odróżnianymi kręgami. Zatem w zależności od stopnia przystawania do siebie członów struktury społecznej pojawiają się negatywne opinie na temat relacji międzygrupowych bądź u pracowników pośrednich i fizycznych lub też u pracowników

umysłowych. Fakt ów jest szczególnie widoczny w dwóch kategoriach respondentów. Wśród pracowników fizycznych i pośrednich o wykształceniu przeciętnym a dochodzie wysokim oraz u pracowników umysłowych z wykształceniem przeciętnym i płacach wysokich. W wymienionych zbiorowościach czynnik determinujący wyjaśnia 8% zróżnicowania badanego zjawiska. Wprowadzenie go do modelu podnosi w istotnej mierze wartość R^2 . Podobne relacje, choć w mniejszym natężeniu, dostrzegamy u pracowników fizycznych i pośrednich z wykształceniem przeciętnym i dochodem średnim.

Omówione zależności statystyczne ukazywały nam związki między zmiennymi przy „kontrolu działania” dochodu. Tymczasem następne statystyki sugerują ingerencje tej właśnie cechy położenia społecznego w kształtowaniu się interesujących nas zjawisk. Analizując one wpływ dochodu na koncentracje, w dolnej lub górnej strefie układu klasowo-warstwowego, krytycznych ocen stosunków społecznych, w zależności od stopnia podobieństwa grup.

Podkreśliłmy raz jeszcze, że oceny takie występują częściej u pracowników umysłowych wówczas gdy stopień przystawania do siebie segmentów struktury społecznej jest duży. Natomiast w warunkach większej ich odrębności to robotnicy i pracownicy pośredni okazują się być rzecznikami opinii, w myśl której między grupami społecznymi istnieją niechęci i nieufności. Statystyki w tabeli 8 pokazują, że opisywana zasada wymienialności w usytuowaniu krytyki społecznej dotyczy przede wszystkim osób w obu środowiskach lepiej sytuowanych.

Dotychczas relacjonując uzyskane wyniki koncentrowaliśmy uwagę na danych potwierdzających i konkretyzujących wysunięte hipotezy badawcze. Obecnie przejdziemy do analizy statystyk, które choć są statystycznie istotne, też naszych z pewnością nie dokumentują.

Poświęcimy kilka słów komentarza współczynnikom sugerującym związki pomiędzy stanem struktury społecznej „per se” a częstością występowania percepcji eksponujących niechęci i nieufności między grupami. Jak zdają się sugerować wyniki, stopień przystawania do siebie członów układu klasowo-warstwowego jest tym elementem rzeczywistości, który jako taki nie kształtuje opinii pracowników umysłowych wpływając jednak na poglądy robotników i pracowników pośrednich. Należy sądzić, że omawiane relacje są zależnościami pozornymi. Obiektywny stan zróżnicowania społecznego może jedynie wówczas wywołać u ludzi pewne reakcje gdy będzie oceniany. Tymczasem zmiany w sferze najzupełniej neutralnych faktów „wywołują” u robotników i pracowników pośrednich krytyczne nastawienie do postrzeganych stosunków społecznych. Sugeruje to, że na zmienną zależną nakładają się inne zjawiska, które rodząc u pracowników fizycznych i pośrednich w połowie lat siedemdziesiątych poczucie upośledzenia, stały się źródłem rosnącej w tych środowiskach popularności krytycznych ocen postrzeganych stosunków społecznych. Biorąc pod uwagę kierunek zmian w częstości występowania analizowanych opinii, te hipote-

tyczne fakty deprywujące w 1976 r. pracowników pośrednich i fizycznych, nie występowały w połowie lat sześćdziesiątych.

Powstaje w tym miejscu pytanie czym różnią się statystyki omawiane wcześniej a potwierdzające wysunięte hipotezy od analizowanych obecnie, które naszym zdaniem są zależnościami pozornymi. Współczynniki interakcyjne wiążąc w syndrom oddziaływania charakter pracy ze stopniem podobieństwa grup społecznych zakładają oceny rzeczywistości. W myśl przyjętych założeń z odmiennym charakterem pracy wiążą się inne modele aprobowanych stosunków społecznych. Różne wizerunki „słusznych relacji społecznych” przyłożone do tej samej rzeczywistości rodzą odmienne jej oceny.

PODSUMOWANIE

Na wstępie prezentowanego artykułu postawiliśmy sobie dwa zadania. Pierwsze polegało na ukazaniu przeobrażeń zachodzących w latach 1965 – 1976 w sferze obiektywnych wyznaczników struktury społecznej mieszkańców Łodzi. Przedmiotem analizy były zmiany podobieństwa grup pracowniczych pod względem indywidualnych układów pozycji w wymiarze wykształcenia, dochodu i prestiżu. Starano się także pokazać – co stanowiło drugi cel opracowania – oddziaływanie tych przemian na wybrany element potocznej percepcji struktury społecznej.

Uzyskane wyniki prowadzą do następujących konkluzji.

1. W porównaniu z pierwszą połową lat sześćdziesiątych w 1976 r. zmniejszył się stopień podobieństwa grup społecznych pod względem indywidualnych układów pozycji. Źródłem tej zmiany należy upatrywać w procesach redystrybucji zestawów cech położenia społecznego wśród członków inteligencji i osób wykonujących zajęcia administracyjno-biurowe. Z tego też względu rozpatrywany trend określono jako rosnącą odrębność grupy pracowników umysłowych.

2. Analizując następstwa opisanych procesów zwrócono uwagę na zmiany umiejscowienia w strukturze klasowo-warstwowej ognisk krytyki postrzeganych stosunków społecznych. W zależności od stopnia podobieństwa grup społecznych są one usytuowane na górnych lub dolnych szczeblach drabiny społecznej. Gdy stopień podobieństwa grup ewoluuje od mniejszego ku większemu koncentracja krytycznych ocen rzeczywistości społecznej przesuwana się ze środowisk umiejscowionych w górze struktury społecznej do kręgów plasujących się niżej. Opisana zasada wymiennalności krytycznych ocen rzeczywistości społecznej obejmuje wszystkie objęte analizą zbiorowości pracowników fizycznych i pośrednich oraz lepiej sytuowanych pracowników umysłowych.